

**Dr. Sabaheta Gačanin, viši naučni saradnik / Research Associate**  
**Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo**  
**Orijentalni institut / Oriental Institute**

**UDK 001+002 (560)“12/19“**

**Stručni članak**

**MOĆ ZNANJA I KNJIGE U OSMANSKOM DRUŠTVU:  
BIBLIOTEČKI PROFIL KAO REFLEKSIJA  
INTELEKTUALNOG KANONA**

**THE POWER OF SCIENCE AND BOOK IN THE OTTOMAN  
SOCIETY: THE LIBRARY PROFILE AS A REFLECTION OF  
INTELLECTUAL CANON**

***Sažetak***

*Ovo istraživanje fokusirano je na biblioteke iz osmanskog perioda kao resurs i njihov bibliotečki profil. Rekonstrukcijom bibliotečkog fundusnog profila derivira se naučni kanon koji je vladao u osmanskom društvenom i obrazovnom sistemu. Naučni kanon i bibliotečki fundusni profil bitni su nam, budući da na osnovu njih kao premisâ izvodimo zaključke o učenju, naučavanju i spoznavanju istinâ u okviru osmanske duhovnosti. To je vrlo važno s obzirom na to da su Bosna i Hercegovina i njen širi region bili dugi period sastavni dijelovi tog sistema duhovnosti. Tako ustrojena duhovnost je temeljno intelektualno-antropološki određivala tadašnjeg čovjeka, ali je i stvorila preduvjete za danas zdravu supstancu muslimanske duhovnosti na ovim prostorima.*

***Ključne riječi:*** obrazovanje, kanon, osmanski period, osmanske biblioteke, bibliotečki profil

***Summary***

*This research is focused on Bosnian libraries of the Ottoman period as a resource as well as on their library profile. The reconstruction of the library profile is derived from the scholarly canon that reigned in the Ottoman social and educational system. Scientific canon and library profile are important for us, since they were based on them and we made conclusions about knowledge, teaching and learning about truths within the framework of Ottoman spirituality. It is very important because we observed that Bosnia and Herzegovina and its wider region*

*have been for a long period part of a system of the Islamic spirituality. The spirituality constituted in such way used to essentially determine the man of that era, but it also created preconditions for the sound substance of Muslim spirituality in these areas all the way to our days.*

**Key words:** *education, canon, Ottoman period, libraries, library profile.*

## **Uvod**

Biblioteke predstavljaju svojevrsnu akumulaciju znanja iz raznih oblasti i moćnu osnovu, tačnije rečeno, resurs za razvoj svih struktura društva u zajednicama u kojima su bile ustrojene. Poredeći sa današnjim vremenom, suštinski, biblioteke iz osmanskog perioda kako na prostoru cijele države tako i na tlu Bosne i Hercegovine neodoljivo podsjećaju na najmodernije informacione sisteme u kojima je sadržano obilje podataka i informacija upotrebljivih za civilizacijski, naučni i svaki drugi progres, s tim što su današnji izvori znanja podržani najmodernijom informatičkom tehnologijom. Prema tome, osnovna svrha biblioteka od uspostave fundusa do vremena današnjeg nije se mijenjala, već je samo korištena blagodat tehnološkog napretka koji bi, bez adekvatnog upravljanja znanjem sadržanim i u bibliotekama, teško bio zamisliv i moguć.

Radoznanost i žudnja za znanjem i saznanjem koji dokučuju sami smisao života osnovni su motivi i pokretači nastanka knjige i razvoja biblioteka na cijelom prostoru islamske civilizacije, čiji baštinik je i Osmansko carstvo. Muslimani spadaju među osnivače nekih od prvih velikih javnih biblioteka u svijetu. U njihovom su se osnivanju i zavještaju natjecali dobročinitelji (vakifi). Njihovom je razvoju, svakako, doprinos dala i blagodat proizvodnje papira (usp. Virk 2016).

Biblioteka, kao spoj materijalne i duhovne kulture, imala je značajnu ulogu u razvoju islamske kulture i civilizacije na Balkanu. Fenomen multilingvalnosti (turski, arapski, perzijski i maternji jezik), prisutan tokom cijele povijesti ogromnog multietničkog Osmanskog carstva, ogleda se i u strukturi knjižnog blaga gotovo svake biblioteke, pa čak i privatnih kolekcija ljubitelja knjige. To je bilo pravilo gotovo bez izuzetka.

Knjiga je pohranjeno znanje, a znanje je svjetlo koje prožima i osvjetljava suštinski smisao života. Poznato je da je prva riječ svete knjige bilo učenje, znanje (Kur'an 96: 1–5) u značenju dara svim civilizacijama i univerzumima

(Ibn Kesîr 2002: 1513–14; Er-Râzî 1995: 253–275; Maḥallî–al-Suyûtî 2007: 775–76; Mawdudi 1993). Dakle, intelekt, znanje i spoznaja izvor je svih odlika i univerzalnog savršenstva, u smislu vjere, znanja, kreposti i duhovnih te moralnih vrlina.

U poimanju islamske duhovnosti, u svjetlu imperativa – učenja, naučavanja i spoznavanja, u svakoj društvenoj zajednici nastaju suštinski i ekonomski resursi tamo gdje istinsko znanje pusti svoj korijen.

### **Intelektualna baština i kanon**

Narativi o intelektualnoj povijesti pravilno interpretirani utvrđuju legitimne činjenice o političkoj, društvenoj i ekonomskoj historiji jedne sredine. U našem istraživanju to su bibliotečki profili, izvori svakovrsnih narativa, koji su nam zanimljivi upravo iz razloga proučavanja upliva intelektualne baštine na ovim prostorima. Proučavajući rukopisne funduse u bibliotekama te pregledanjem građe direktno i kroz kataloge, vidimo da je intelektualna baština raznovrsna. Određena djela su sačuvana u vrlo visokom procentu, dok su druga sačuvana u manjem obimu ili kao rijetki primjerci. U ovom istraživanju zanima nas kako su se formirali bibliotečki profili u osmanskome društvu. Biblioteka kao institucija kulturnog pamćenja najbolje reflektira važeći kanon jedne zajednice i jednog vremena, stoga rekonstrukcijom njenog sadržaja povijesno kontekstualiziramo važeće principe kulturnog koda.

Utvrđivanje postojećeg kanona je veoma važno za prepoznavanje kulturnog kôda. Poznati istraživač kulturne historije muslimana Khaled el-Rouayheb kaže da, kako se sve mijenja, tako se mijenja i kanon; i on se mijenja prema vremenu (El-Rouayheb 2013: 7). U tom smislu on navodi bezbrojne opservacije od kojih smo izdvojili samo jednu u pogledu značaja i prisustva pojedinih učenjaka u domenu skolastike. Naime, Senûsî<sup>1</sup>, učenjak povijesnog utjecaja u oblasti islamske dogmatike, kao autor značajan u naučnom kanonu od 15. do kraja 19. stoljeća, potpuno je istisnut rastućim prisustvom dogmatske teorije Ibn Tejmijje (El-Rouayheb 2015: 360), vrlo značajnog i prisutnog u 20. stoljeću i danas. Senûsî je bio prisutan u našim rukopisnim kolekcijama kao dio bibliotečkog profila, što znači da je bio i dio kanona.

---

<sup>1</sup> Muhammed b. Jusuf Senûsî (Muḥammad b. Yûsuf Sanûsî) (umro 892/1486).

Posebno je bila česta njegova kratka dogmatika,<sup>2</sup> kao i komentari i tumačenja ovog djela (Dobrača et al. 1963–2015).<sup>3</sup>

Istražujući prošlost, možemo ustanoviti kanon koji je vladao, kao i njegove refleksije na sadašnjost. O tome Italo Svevo veli: *Prošlost je uvijek nova, kako se život odvija i ona se mijenja, jer njeni fragmenti, koji su se nekad činili da su utonuli u zaborav, izranjaju na površinu a drugi nestaju bez traga, jer imaju manju važnost i značaj. Sadašnjost vodi prošlost poput dirigenta orkestra. Ona želi samo ove ili one zvukove – i ništa drugo. To objašnjava zašto se prošlost s vremena na vrijeme čini jako dugom a na trenutke vrlo kratkom (...) Samo njeni fragmenti markirani da nas prosvijetle ili nam zatamne te dijelove dopiru u sadašnjost* (prema Asman 2001: 163, Assmann 2011: 7-8).

Opće obilježje tadašnjeg vladajućeg kanona je multilingvalnost, odnosno jezici islamske kulture (arapski, osmanski i perzijski) na kojima su pisana djela. *U premodernom periodu (1300–1900) obrazovane elite kompleksa Balkan-Bengal redovno su bile osposobljene da dubinski čitaju tekstove na arapskom i perzijskom. Član društvene klase Osmanlija je primjerice bio definisan i preko svog poznavanja tri jezika (elsine-i selâse), što će reći arapskog, osmanskog i perzijskog* (Ahmed 2016: 524–525).

Osmanski autori pisali su na arapskom jeziku ono što se odnosilo na islamske i pravne znanosti, ali već od 14. st. počeli su prevoditi i pisati na osmanskome jeziku iz oblasti didaktičke proze, historije, politike i etike, âdaâba, astrologije, medicine itd. (Inaldžik 1974: 248).

Važno je naglasiti da je u tom kanonu aristotelijanska filozofija, koja je svoj vrhunac dostigla s Ibn Sinaom<sup>4</sup> i Ibn Rušdom<sup>5</sup>, ustupila mjesto tesavvufu. U osmanskome je periodu Gazalijeva misao, koja je bila prožeta tesavvufom, dominirala sunitiskim islamom. Formalno obrazovanje u osmanskome društvu temeljilo se na složenom teološkospekulativnom filozofskom konceptu

---

<sup>2</sup> Senusi (Muḥammad b. Yūsuf al-Sanūsī), *El-akida el-senusijja el-sugra* (Senusijeva dogmatika).

<sup>3</sup> Vidi *Kataloge GHB: Katalog I*, 94, 241, 457, 463, 486, 492; *Katalog III*, 64; *Katalog VII*, 207; *Katalog VIII*. 445, itd.

<sup>4</sup> Avicena - Abū ‘Alī Ibn Sīnā (u. 1037) čuveni islamski filozof i neoplatonista; polihistor i vrlo značajan učenjak u oblasti medicine, astronomije i filozofije; mislilac islamskog zlatnog doba.

<sup>5</sup> Averroes - Ibn Rušd (1126–1198), iz Kordobe, pravnik, ljekar i vrlo utjecajan islamski filozof aristotelovac, čiji je utjecaj vrlo značajan na skolastičku misao. Prognan je kao heretik u Maroko, gdje je i umro.

Gazalija<sup>6</sup>, koji je razvio Razi<sup>7</sup>, a prenesen je preko djela Šerifa Džurdžanija<sup>8</sup> i Nasiruddina Tusija<sup>9</sup>. Osmanska ulema podjednako je u nauci uvažavala Taftazanija<sup>10</sup> iz Irana i Džurdžanija iz Turkestana, koji su slijedili tradiciju Razija, a njihov naučni rad je bio temelj obrazovanja u osmanskim medresama (Inalcik 2002: 220).

U tom smislu valja imati na umu da biblioteke, bilo javne ili privatne, ne svjedoče toliko o programu obrazovanja koliko o kanonu koji odražava primarne intelektualne reference i temelje za nova istraživanja učenjaka, intelektualaca, studenata i drugih ljubitelja slova. *Može se desiti da vlasnici kolekcija nisu imali sve knjige koje su pročitali ili nisu pročitali sve knjige koje su imali, ali bibliotečki profil je pripadao onoj literaturi koja se čitala, prepisivala, koristila za predavanje, istraživanje i uživanje* (El-Shamsy 2016: 63).

Obilježja tog kanona jesu i tesavvuf i perzijska literarna tradicija. A perzijski literarni klasici, kao i teorijski tesavvuf, elementi obrazovanja tokom prisustva osmanske uprave, zahtijevali su poznavanje perzijskog jezika.

Najbolji su svjedoci dokumenti kao izvori: rukopisne zbirke, vakufname i programi obrazovanja. Gledajući samo kroz vakufname popis zavještanih rukopisa, kao i programe obrazovanja, jasno se rasvjetljuju hijerarhije znanja i počeci formiranja kanona u različitim disciplinama u vremenu njegovog stvaranja.

---

<sup>6</sup> el-Gazali (Muḥammad al-Gazzālī) (1058–1111), čuveni muslimanski teolog, pravnik, filozof, mistik i vjerski reformator. Rođen je u Tusu (Iran). Imao je snažan utjecaj na islamsku misao. Između ostalog, zaslužan je za uklapanje aristotelovske logike u islamsku teologiju te mirenje sufizma s islamskim pravovjerjem.

<sup>7</sup> Razi (Faḥruddīn al-Rāzī) (1149–1209), utjecajan sunijski teolog i filozof. Rođen je u Rejju (Iran). Bavio se i drugim naučnim oblastima: medicina, astronomija, fizika, književnost, historija i pravo. Ostavio je ogroman naučni korpus.

<sup>8</sup> Džurdžani (Sayyid Šarīf al-Gurġānī) (u. 816/1413-4), teolog, lingvista i logičar; vodeće ime u tradicionalnoj teologiji u XV st. Rođen je blizu Astarabada (Iran).

<sup>9</sup> Tusi (Nāšir al-Dīn al-Ṭūsī) (u. 672/1273-1274), rođen u Tusu (Iran); erudita i jedan od najučenijih ljudi svoga doba; napisao brojna djela i poslanice iz teologije, etike, geografije, matematike, historije, filozofije i astronomije. Preveo je na perzijski Ptolemeja i Euklida.

<sup>10</sup> Taftazani (Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī) (u. 791/1388-9), rođen u Taftazanu (Iran); sunija i sljedbenik šafiijske pravne škole i kasnoga ašarijskoga teološkog učenja; učenjak u oblasti ezgezeze, prava, teologije i logike; napisao je brojne komentare i super komentare koji su se stoljećima kasnije koristili u obrazovnom programu kao osnovni priručnici.

## Formalno i neformalno obrazovanje

Pod neposrednim utjecajem imperativa naučavanja i spoznavanja nastale su obrazovne ustanove, kao i brojne biblioteke kako u islamskom svijetu općenito tako i na tlu Osmanske države, pa time i u samoj Bosni i Hercegovini. Dok su džamije, medrese i univerziteti bili glavni centri za stjecanje vjerskog obrazovanja, javne biblioteke, bolnice i opservatorije bili su centri za opće obrazovanje (Bećirbegović 1974: 226). Obrazovanje je u osmanskome društvu imalo vrlo kompleksnu strukturu. Ono je bilo dostupno svim slojevima društva kroz raznolike obrazovne institucije, međutim država je preuzela brigu o programu obrazovanja, kao i brigu o obrazovanju kandidata za najvažnije poslove državne uprave.

Osmanlije su kao baštinici islamske kulture svoje društvene i kulturne institucije umnogome naslanjali na institucije koje su već funkcionirale u islamskim društvima kod Arapa i Perzijanaca. To se posebno odnosilo na obrazovanje, odnosno na važeći kulturni kanon koji se usvajao tokom obrazovanja (Ćurić 1983: 15). Halil Inalcik kao dokaz tome navodi kako su sultani u ranom periodu Osmanske države na mjesta profesora u medresama pozivali učenjake iz starih anadolskih kulturnih središta, Transoksanije, Perzije, Turkeстана, Egipta, Sirije (Inaldžik 1974: 237).

*U kânûn-nâmi koja uređuje obrazovni proces u osmanskome društvu stoji da su glavni ciljevi najprije znanje i mudrost, zatim vrline i vještine, tumačenje vjere i šerijata, te razumijevanje umijeća i sposobnosti kod ljudi. Sultan je smatrao svojom odgovornošću da obezbijedi obrazovanje kojemu će ovo biti ciljevi (İhsanoğlu 2004: 801).*

Temeljna komponenta u islamskom obrazovanju je muderis, profesor s velikim autoritetom u islamskim znanostima, kao i stručnjak na nekom posebnom naučnom polju, koji je izdavao svjedočanstvo o studentovom postignutom stepenu obrazovanja. Time je muderis predstavljao ustanovu i sâm po sebi bio institucija (Inalcik 2002: 208).

Kroz vladajući kulturni kanon, zahvaljujući onima koji su se školovali na dvoru i pri dvoru (učenjaci s visokih škola i svršenci Enderuna), politika obrazovanja provodila se kako u središtu tako i u svim ostalim regijama Države (İhsanoğlu 2004: 808).

U državnom sistemu obrazovanja djelovale su profesionalne grupe učenjaka – koje A. Atçıl naziva učenjaci birokrate (*scholar-bureaucrats*) – čiji je udio vrlo značajan u razvoju osmanskih naučnih tokova. Učenjaci-birokrate

stjecali su obrazovanje i tradicionalno znanje bazirano na Kur'anu i Sunni (tradiciji). Oni su služili kao profesori, suci ili pravници. Svojim kvalifikacijama stjecali su funkcije učenjaka. Međutim, ti učenjaci bivali su vezani s osmanskim upravom kroz institucionalni okvir koji je bio zaštićen zakonima i utvrđenim presedanima (Atçıl 2017: 6)

*Na dvoru su školovani kandidati za admirale, vezire, vojskovođe, vojne sudije, prinčeve, ambasadore, kao i za arhitekta, kaligrafe, nakkâše (majstori islamskog slikarstva), učenjake raznih profila, pjesnike, književnike i dr. Kao acemî oğlani (paževi) na dvoru školovani su mnogi naši zemljaci, koji su kasnije zauzimali veoma visoke položaje u Osmanskoj državi, kao što su: veliki veziri, veziri, namjesnici u pokrajinama, vojskovođe i dr. (Baltacı 1976: 16–17).*

Među njima su bile brojne historijske ličnosti iz Bosne i Hercegovine, kao i šire regije, koji su kasnije zauzimali veoma visoke položaje u Osmanskoj državi. Oni su upravo bili onaj operativni dio sistema, kao dio upravnog aparata koji su ustanovljavali vladajući kulturni kanon.

Imajući u vidu izneseno, ovako ustrojen obrazovni sistem i vladajući kulturni kanon nesumnjivo su imali svoju refleksiju u strukturiranju profila bibliotečkih fondova. Njegove konstitutivne komponente su silabusi medresa, od mekteba (osnovne škole) do *sahn-i semâna i Sulejmanijje* (visoke škole), kao i obrazovanje unutar tekija i tarikata. Conte de Marsigli, koji je boravio u Istanbulu 1679–1680, ovako opisuje školstvo u osmanskome društvu:

*U svojim školama prvo stječu vjersko obrazovanje. Izučavajući akaid i druge nauke, oni se uče ispravnome rasuđivanju. Oni koji žele napredovati stječu i viša znanja koja krase pamet i misao, uče da pišu prozu i poeziju. Zatim pišu svoju historiju ispravno i bez grešaka, pametno i inteligentno. Oni posebno pridaju veliku važnost logici i svim oblastima stare filozofije, te medicine (prema: İhsanoğlu 2004: 805).*

*U toku stjecanja obrazovanja učenik je čitao knjige iz oblasti, najprije, morfologije (*sarf*), sintakse (*nahv*) i logike (*mantik*), a najposlije iz hadisa i tefsira. Između prve tri i posljednje dvije nauke učile su se umijeće dijalektike (*adab-i bahs*), držanje govora (*va'z*), retorika (*balagat*), kelam, filozofija (*hikmat*), fikh, feraiz, akaid i usuli-i fikh. Nekim predmetima je posvećeno više pažnje, a nekima manje (İhsanoğlu 2004: 805).*

U mektebima su djeca podučavana arapskom pismu kao osnovi čitanja Kur'ana, te osnovama dogmatike, obredoslovlja i morala. U boljim mektebima predavao se arapski i perzijski jezik te krasnopis (Ćurić 1983: 25, 49–54). Prva tri osnovna nivoa osmanskih medresa nominiraju se prema naslovima udžbenika iz predmeta koji su se predavali. Prvi stepen obrazovanja je obuhvatao predmete iz matematike, kosmografije i retorike, morfologije i sintakse arapskog jezika (Nakičević 1988: 88), kao osnovne predmete.

Srednji nivo obrazovanja bio je stepenovan (prema visini dnevne plaće muderisa), čiji su viši stepen mogle biti hâridž<sup>11</sup> i dâhil<sup>12</sup> medrese. Njihov program kroz sve stepene obuhvatao je sljedeće predmete i udžbenike: stilistika (Džurdžani, *Šerhi Miftahi Mutavvel*), retorika (Sekaki, *Miftahi ulum*), spekulativna teologija (Džurdžani, *Hašijej Tedžrid* i *Šerhi Mevakif*), islamsko pravo (Džurdžani, *Šerhi Feraiz*; Marginani<sup>13</sup>, *Hidaja*; *Sadruššeria*<sup>14</sup> i Sagani, *Mešarik*), teorija prava (Taftazani, *Telviḥ i Tevdih*), tradicija (Bagavi<sup>15</sup>, *Mesabih* i Buhari<sup>16</sup>, *Sahih*), te na najvišem srednjoškolskom stupnju, egzegeza Kur'ana (Zamahšeri<sup>17</sup>, *Keššaf* i Kadi Bejdavi<sup>18</sup>, *Šerhi Keššaf*). Na nižim stepenima izučavala se i logika koja je

---

<sup>11</sup> Hâridž (vanjske) medrese, nazvane su i kao *Hašije-i Tedžrid*, prema udžbeniku iz skolastičke teologije *Tedžridul-Kelam*.

<sup>12</sup> Dâhil (unutarnje) medrese podizali su prinčevi, princeze, valije i druge ličnosti s dvora, u kojim je plaća predavača iznosila 50 akči dnevno.

<sup>13</sup> Marginani (Burhân al-Dîn al-Margînânî) (u. 593/1196-7), autor široko korištenog udžbenika u osmanskim medresama *Hidaja (Al-Hidāyati al-furūʿ)*, kompendij hanefijskog fikha.

<sup>14</sup> *Sadruššeria* je naziv udžbenika po imenu učenjaka. U nauci su pod tim imenom poznati djed Sadruššeria Prvi (Šadr al-šarīʿa al-awwal, ʿUbaydullāh b. Maḥmūd al-Maḥbūbī) (u. 1233) i još čuveniji unuk Sadruššeria Drugi (Šadr al-šarīʿa al-lāni, ʿUbaydullāh b. Masʿūd al-Maḥbūbī) (u. 1346-7). Napisali su brojna djela iz oblasti prava, dok je unuk pisao djela iz raznih islamskih disciplina, a posebno iz astronomije. U pogledu udžbeničke literature nama je u fokusu Sadruššeria Drugi.

<sup>15</sup> Bagavi (al-Ḥusayn b. Masʿūd al-Baġawī) (u. 1122), rođen u Bagu (danas Afganistan), istaknuti učenjak u oblasti egzegeze i tradicije i šafijskog prava.

<sup>16</sup> Buhari (Muḥammad b. Ismāʿīl al-Buḥārī) (u. 870) poznati kanonski učenjak iz Buhare, slijedio je šafijsku pravu školu, poznat po svom kapitalnom djelu zbirke hadisa (tradicija) *Sahihul-Buhari*.

<sup>17</sup> Džarullah Zemahšeri (Ġarullāh Abū al-Qāsim al-Zamaḥšarī) (u. 538/1144), autor racionalnog tefsira *Al-Kaššāf*.

<sup>18</sup> Kadi Bejdavi (Qādī al-Baydāwī) (u. 685/1286), erudita i kadija, autor tefsira *Envarul-tenzil (Anwār al-tanzīl wa asrār al-taʿwīl)* koji je u suštini kondenzovano izdanje Zemahšerijevog *Keššafa*, u kojem je tražio način da se u tadašnjem vremenu i prilikama prilagodbe sadržaji koji su problematični u vezi sa Zemahšerijevom mutezilijskom teologijom.



imala više udžbenika<sup>19</sup>, arapski jezik iz više udžbenika na nižim stepenima<sup>20</sup>, matematika te disputacija, što je činilo okosnicu srednjeg obrazovanja (Baltaci 1976: 37–41; Nakičević 1988: 86–90; Kasumović 1999: 34).

Između srednjeg i visokog obrazovanja bile su *tetimme*, škole tipa dopunskog obrazovanja, s kojima se pristupalo najvišim obrazovnim centrima. Glavni predmeti bili su: islamsko pravo (Džurdžani, *Šerhi Feraiz*), logika (komentar Kazvinijeve *Šemsijje*), retorika (komentar Džurdžanijevog *Miftaha* i Taftazanijev *Muhtasari Mutavvela*), teorija prava (*Tevdih* i *Telvih*) i spekulativna teologija (komentar Taftazanijevog *Tedžrida* i *Telviha* te Isfahanijev<sup>21</sup> *Metali'a*) (Kasumović 1999: 35).

Obrazovanje na najvišem stupnju u univerzitetskim centrima *sahn-i semân* obuhvatalo je sljedeće predmete i udžbenike: fikh (*Hidaje*, *Šerhi Fera'iz*), teorija prava (*Telvih* i Idži<sup>22</sup>, *Šerhi Adud*), tradicija (*Sahihi Buhari*), te tumačenje Kur'ana (Zamahšeri, *Keššaf* i Bejdavi, *Envarul-tenzil*) (Kasumović 1999: 35). U dokumentu koji predstavlja silabus univerzitetskog obrazovanja<sup>23</sup> tačno su utvrđeni predmeti i udžbenici predviđeni za temeljito obrazovanje iz područja egzegeze (tefsir), tradicije (hadis) i hanefijskog prava (fikh). Središnje mjesto u egzegezi zauzima djelo *Keššaf* autora Džarullaha Zamahšerija. Od jedanaest tefsira osam se oslanja na tefsir *Keššaf*, pa čak i preostala tri hronološki nakon njega ukazuju da je on djelovao kao vododjelnica u historiji kur'anske egzegeze (Ahmed – Filipović 2004: 208–211).

---

<sup>19</sup> El-Ebheri, *Isagodži*; *Šerhi Isagodži*; El-Fennari, *Šerhul-Fenari*; *Šerhi Šemsijje*; *Husami Kati*; *Šerhi Metali'*.

<sup>20</sup> U pitanju su sljedeći udžbenici: nepoznat autor, *El-Emsila el-muhtelifa* (glagolske paradigme); nepoznat autor, *El-Bina* (morfologija); nepoznat autor, *El-Maksud fit-tasrif* (morfologija), Izzuddin el-Zendžani, *Tasriful-Izzi* (morfologija), Ahmed b. Ali b. Mes'ud, *Merahul-ervah* (morfologija), El-Džurdžani, *Avamilul-mi'e* (agensi u arapskom jeziku), Birgivi, *Izharul-esrar* (sintaksa arapskog jezika) i Ibnul-Hadžib, *Kafija fin-nahv* (sintaksa arapskog jezika).

<sup>21</sup> Šemsuddin Isfahani (Šamsuddīn al-Isfahānī) (u. 1349), čuveni učenjak u oblasti šafijskog fikha, logike i ešarijske spekulativne teologije. Njegovo djelo *Metali'ul-enzar* je komentar Bejdavijevog tefsira, čitano je, komentirano često i korišteno kao udžbenik u osmanskim medresama.

<sup>22</sup> Adduddin Idži ('Aḏuddīn Aḥmad al-Īǧī) (u. 756/1355), rođen u Idžu (Iran), šafijski pravnik i ešarijski teolog; bavio se i egzegezom, lingvistikom, etikom i historijom. Kao jedan od udžbenika poznato mu je djelo *Šarḥ al-'Aḏud ('alā Muḥtasar al-Muntahā al-uṣūlī li Ibn Ḥāǧīb)*.

<sup>23</sup> Silabus carskih medresa (*sahn-i semân* i Sulejmanijja), propisan fermanom Sulejmana Kânûnġa I iz 973/1565. godine. Top Kapi Sarayı Arşiv, E. 2803/1.

Da rezimiramo, obrazovanje na nižim razinama obuhvatalo je predmete iz oblasti morfologije i sintakse arapskog jezika, osnova perzijskog jezika, matematike, kosmografije, disputacije te logike. Srednja razina obuhvatala je predmete iz područja disputacije, logike, poetike, spekulativne teologije i filozofije. Najviša razina obrazovanja, kao najzahtjevnija, obuhvatala je izučavanje oblasti egzegeze, tradicije, islamskog prava, teorije prava i dogmatike. Kao udžbenici koristila su se kanonska djela, kao i komentari, super komentari i glose na njih.

Osnovni tekstovi u medresama nisu bili prevodi grčkih filozofa, priređeni u abasidskom periodu, niti djela Ibn Sine i el-Farabija već muhtesari (kompandiji) i komentari kasnije skolastičke škole poput Aduddinovog *Mevakifa*, Tusijevog *Tedžrida* i Bejdavijevog *Tavalia*, kao i komentari i glose na ta djela (Inalcik 2002: 223). Ova kanonska djela i njihove komentare svih vrsta, kao izvode iz njih (ta'liqāt) nalazimo u svim bibliotekama kako javnim tako i privatnim, od manjih pa do najbogatijih.

U pogledu obrazovanja, Tašköpri-zâde je pod utjecajem Gazalija smatrao da je kontemplacija nužna u duhovnim znanostima, budući da se njome postiže istinska spoznaja i da svaki učenik mora proučavati sve znanosti, jer se one međusobno nadopunjuju u oblikovanju jedne cjeline. Čovjek koji posveti svoj život samo jednoj grani znanja udaljen je od božanske istine (Inaldžik 1974: 236).

U vezi s tim, pored formalnog obrazovanja moramo istaknuti i ono koje se stjecalo unutar tekija. Osmanlije su od ranijih islamskih država naslijedili tekije, koje su bile institucije specifičnog obrazovnog karaktera. U njima se stjecalo vjersko-tesavufsko obrazovanje i primjenjivalo ono što se u medresama učilo. Nakon poduke iz šerijata slijedila je poduka o usulima (pravilima) tarikata te o teorijskom i praktičnom tesavvufu. Pročelnici tekija redovno su poticali pripadnike tarikata na obrazovanje i čitanje (vid. Filan 2014: 22). Ova vrsta obrazovanja imala je velikog utjecaja na kulturni život naroda u Osmanskoj državi. Među sufijama s uspješnim djelovanjem u globalnom smislu na prvom mjestu je Mevlana Dželaludin Rumi (İhsanoğlu 2004: 810), autor *Mesnevije*, zbog koje su mnogi učili perzijski jezik (Gačanin 2005: 117–120). Značajan je bio i utjecaj autora s perzijskog govornog područja kao što je Sadi, Hafiz, Attar, Nizami i Džami. Djela i ideje ovih autora bili su dio obaveznog programa obrazovanja, kao i obrazovanja u tekijama.

Naravno, dobro i potpuno obrazovanje je podrazumijevalo učenje arapskog i perzijskog jezika. Stoga su gramatike za učenje jezika i rječnici bili obavezni dio kolekcija, privatnih i javnih. Sva spomenuta djela, koja su služila kao udžbenici, mogu se naći u današnjim rukopisnim bibliotekama.

## Rekonstrukcija bibliotečkog profila

Narativi prošlosti reflektuju se u bibliotečkom profilu, budući da biblioteke memorijaliziraju kulturno pamćenje kako institucionalno tako i individualno.

Jasno je da je kanon kroz programe obrazovanja u direktnoj vezi s bibliotečkim profilom kako u centru države tako i u regionalnim centrima. Očigledno su birokratski učenjaci s utvrđenim programima obrazovanja, s jedne strane, a paše i sandžakbegovi s vlastitim uvakufljenim kolekcijama, kao i bogati pojedinci ljubitelji knjige i dobrotvori, s druge strane, uz tesavufski nauk formirali vrlo kompleksan i sveobuhvatan sistem obrazovanja koji se reflektovao na bibliotečki profil.

Knjige su brižno skupljane i čuvane, iako su bile skupe, jer su prepisivane rukom. Sve do XIX st. u našim krajevima nije bilo štamparije s arapskim pismom. Knjige su dobavljane iz raznih krajeva Osmanske carevine, a zatim prepisivane. I domaći autori napisali su mnoga djela, koja su također prepisivana. Prepisivanje knjiga se obavljalo u medresama, zatim u dućanima za pisanje i prepisivanje, a i mnogi pojedinci samostalno su prepisivali knjige za sebe i druge (Bećirbegović 1974: 330).

Pored velikih biblioteka i biblioteka uz medrese i džamije, postojale su i mnoge privatne biblioteke, čiji su vlasnici bili profesori, učitelji, kadije, imami, pisari, trgovci, zanatlije i drugi pojedinci. Danas Gazi Husrev-begova biblioteka, kao baštinik najvećeg dijela malih biblioteka, ima fond preko 10.500 rukopisnih kodeksa na jezicima islamske kulture (arapski, turski, perzijski, kao i manjim dijelom na bosanskom), koji sadrže 200.000 većih i manjih djela iz islamskih disciplina, književnosti, filozofije, logike, historije, medicine, astronomije, matematike i drugih oblasti.<sup>24</sup> Ovo govori u prilog činjenici da je postojao interes za izučavanjem ne samo islamskih disciplina već i svih drugih grana nauke.

Pored obrazovnih programa kao izvora formiranja bibliotečkog profila, važne su nam kao izvori i zakladnice/vakufname. Ovo potkrjepljuje, primjerice, jedan od najstarijih prepisa *Vakufname* Ishak-bega (koja datira iz februara 1445), namjesnika Skoplja, koji je podigao tamo džamiju i medresu i uvakufio druga zemljišta i objekte. Usto je darovao kolekciju knjiga kao vakuf, vjerovatno za potrebe medrese. Mutevelija ovog vakufa bio je njegov sin Isa-beg, utemeljitelj Sarajeva (Kaleši 1972: 89–109).

---

<sup>24</sup> „Gazi Husrev-begova biblioteka“. Dostupno na <<http://www.ghb.ba/historijat>> [19. aprila 2017].

U uvakufljenoj kolekciji nalazile su se knjige (Kaleši 1972: 105–107) koje nalazimo u gotovo svim potonjim kolekcijama: egzegeza (Zemahšeri, *Keššaf*; Begavijev i Taftazanijev komentar na njega), tradicija (*Mešarikul-envari* komentar na njega, Šejbanijeva zbirka hadisa), pravo (Marginani, *Hidaja*; komentari na njega; *Medžmeul-bahrejni* komentari na njega; Sadruššeria, *Vikaja*; poznate zbirke šerijatsko-pravnih decizija hanefijske škole), stilistika (Džurdžani, *Šerhi Miftah*), teorija prava (Taftazani, *Telvih*; Džurdžani, *Tevdih*), dogmatika (Nesefi, *Umda*<sup>25</sup>, Džurdžani, *Šerhi Mevakif*), gramatika arapskog jezika (Ibnul Hadžib<sup>26</sup>, *Kafijja*) – dakle, udžbenička literatura navedena u obrazovnom programu.

Sličan profil knjiga nalazimo i u drugim vakufnamama, bilo da se tiču zavještanja knjiga za medrese, javne biblioteke ili u privatnim kolekcijama iz kasnijih stoljeća iz različitih kulturnih centara. Primjerice, vakufnama kadije Mevla Husamuddina Bošnjaka iz 17. stoljeća u Banjoj Luci (1630. godine)<sup>27</sup> (Mujezinović – Traljić 1977: 28-39) ili vakufnama iz 18. st. hadži Sejjida Mustafe-efendije, sina Hadži-efendije (1751. godine),<sup>28</sup> koje su bogatije za gramatičku literaturu, rječnike i obavezni perzijski literarni kanon (Gačanin 2017).

Ako pogledamo i šire, diljem islamskog svijeta, u kolekcijama nalazimo sličan bibliotečki profil. Istraživač A. Shamsy opisuje nam dvije biblioteke kao reprezentativni uzorak, čiji se sadržaj podudara sa sadržajima biblioteka širom islamskog svijeta, pa i naučnim kanonom u kolekcijama koje istražujemo. Ove dvije biblioteke, koje su danas uključene u biblioteku El-Azhara, pripadale su cijenjenim učenjacima, Šejhul-Azhar el-Enbabiju, čija je biblioteka od 975 knjiga sadržavala 601 rukopis i velikom muftiji Egipta Bahitu, koja je od 2466 naslova imala 530 rukopisnih djela (Al-Shamsy 2016: 64). U ovim kolekcijama nalazimo kanonska djela iz tradicije, spekulativne teologije, filozofije, prava sve četiri pravne škole, kao i šijsku legislativnu teoriju, koja je tokom brojnih stoljeća bila čitana i izučavana diljem islamskog svijeta (ibid. 68–74).

U katalogima Gazi Husrev-begove biblioteke pregledom obrađenih djela najveći dio pripada udžbeničkoj literaturi – od nižeg do visokog obrazovanja. *Katalozi I, XI i XVII* obuhvataju rukopise koji se odnose na tefsir, čitanje Kur'ana i tradiciju, u kojima središnje mjesto pripada *Keššafu* i komentarima na njega, kao i *Sahihima* – za više razine obrazovanja. *Katalozi III, X i XI*

---

<sup>25</sup> Vidi *Katalog GHB I*, 65.

<sup>26</sup> Ibnul-Hadžib (Ġamāluddīn b. al-Ḥāġib) (u. 1249), autor djela iz arapske sintakse *El-Kafijja*.

<sup>27</sup> *Vakufnama*, GHB br. 42.

<sup>28</sup> Staatsbibliothek zu Berlin, Hs.or.13525.

uglavnom obuhvataju rukopise autorskih djela, komentara, risala, talikata i brojnih drugih pisanih oblika baziranih na hanefijskom pravu i gore navedenim kanonskim djelima. U *Katalogu VI*, posvećenom gramatičkim djelima (većinom arapskog jezika) i *Katalogu XVI*, posvećenom gramatici i stilistici, nalazimo najčešće udžbenike za niže obrazovanje, budući da je savladavanje arapskog i perzijskog jezika bilo uvjet za pristup predmetima na višoj razini obrazovanja. *Katalog XVIII* obuhvata djela i udžbenike za niže razrede koji se odnose na logiku, etiku, disputaciju i ostale nauke. *Katalog IV* obrađuje djela literarne tradicije u kojoj važno mjesto zauzima perzijski literarni kanon (Attar, Hafiz, Sadi, Rumi, Džami). Značajno se ističe broj prepisa Sadijevog *Đulistana* i *Bustana*, Hafizovog *Divana*, Rumijeve *Mesnevi*e, kao i brojnih komentara ovih djela. U brojnim međzmuama nalaze se prave literarne riznice stihova perzijskih i osmanskih pjesnika. Pored umjetničkog literarnog karaktera, perzijski literarni kanon se veoma cijenio zbog moralno-didaktičkog odgoja, kao i tesavufskog duhovnog nauka. I rukopisi koji se odnose na medicinu, astronomiju, veterinu, matematiku (*Katalog XII*) i druge naučne discipline našli su svoje mjesto u obrazovanju.

Pregledom narativa o intelektualnoj povijesti muslimana kroz programe obrazovanja, vakufname, kolekcije i kataloge ustanovili smo kako se formirao važeći kanon znanstvenih krugova u dužem vremenskom periodu (okvirno 15–20. st.), koji je važio u svim kulturnim centrima tokom osmanske uprave. Sve ono što se dešavalo u prošlosti ubilježeno je u bibliotečkom profilu, što nam pomaže da pravilno interpretiramo i utvrdimo legitimne činjenice o intelektualnoj baštini jednog društva.

## **Zaključak**

Biblioteke su predstavljale svojevrsnu akumulaciju znanja iz raznih oblasti i moćnu osnovu, tačnije rečeno, resurs za razvoj svih struktura društva u zajednicama u kojima su bile ustrojene. Poredeći sa današnjim vremenom, suštinski, tadašnje biblioteke neodoljivo podsjećaju na najmodernije informacione sisteme u kojima je sadržano obilje podataka i informacija upotrebljivih za civilizacijski, naučni i svaki drugi progres. Naravno, današnji izvori znanja podržani su najmodernijom informatičkom tehnologijom. Prema tome, njihova osnovna svrha od uspostave bibliotečkog sistema/fundusa do današnjeg vremena nije se mijenjala, već je samo korištena blagodat tehnološkog napretka koji bi teško bio zamisliv i moguć bez adekvatnog upravljanja znanjem sadržanim i u bibliotekama. U

kontekstu vremena u kojem su egzistirale biblioteke koje su predmet ovog istraživanja pa sve do danas nameće se zaključak da su i tada i sada oni koji su ih ustrojili, posjedovali i koristili – predstavljali tehnološke i intelektualne supersile svog vremena. Pritom su se tehnički aspekti i materijalni elementi upravljanja svim onim što je sadržano u bibliotekama mijenjali, dok je suština i osnovna ideja njihovog postojanja ista, a to je akumulacija znanja i njegovo stavljanje u funkciju općecivilizacijskog napretka. To je neprestano poticano imperativom svetog teksta kroz riječ: *Uči!* Očigledno je da je između bibliotečkog fonda kao resursa i sistema obrazovanja postojala naglašena sinergija, što se pozitivno odražavalo na sve aspekte razvoja društva, blagostanja i dobrobiti koje mi prepoznajemo u formi civilizacijskih dostignuća.

Intelektualna baština iskazana bibliotečkim profilom rukopisnih zbirki u Bosni i Hercegovini reflektuje kanon islamskih nauka po hanefijskom ključu. Osnovni tekstovi iz klasičnih disciplina su utvrđeni kroz jedinstveni kanon koji je djelovao jednako i u 10. i u 20. stoljeću s djelima koja uključuju navedeni kanon. Međutim, taj utvrđeni kanon dinamički je razvijao i pomicao nauku kroz *muhtasare* (kompendije) u skladu s društvenim promjenama i vremenom. Svakako su dinamizaciji kanona doprinosili komentari i super komentari kanonskih djela koja su postala načelni prototekstovi (Gačanin 2017).

Promicanjem jedinstvenog islamskog intelektualnog kanona i djelovanjem birokratske uleme i visokih funkcionera u regijama s utvrđenim programima obrazovanja i vlastitim uvakufljenim kolekcijama, kao i tesavufskim naukom u pragmi tekija formiran je kompleksan obrazovani sistem, čija se najpotpunija refleksija prepoznaje u bibliotečkom profilu.

Središnje mjesto u egzegezi zauzimalo je djelo *Keššaf* autora Džarullaha Zamahšerija, kao i komentari koji se oslanjaju na njega, dok su najglasovitiji učenjaci u vjerskim znanostima bili Saduddin Taftazani i Sejjid Šerif Džurdžani (Inalcik 2002: 209), čija su djela i komentari predstavljali okosnicu udžbeničke literature u osmanskim medresama, pa stoga i dio bibliotečkog profila.

Rekonstrukcijom bibliotečkog profila velikih i malih kolekcija, javnih i privatnih biblioteka može se zaključiti da je važeći kulturni kanon u gradovima i sandžacima (pa i u Bosni) bio u skladu sa istanbulskim kulturnim kanonom po ključu hanefijsko-maturidijske škole i intelektualnog

sufizma, koji je nastao za vrijeme sultana Sulejmana i poslije njega (1550–1600).<sup>29</sup>

Činjenica je da su baš ljudi obrazovani na dvoru i u medresama univerzitetskog tipa iz prijestolnice prenosili kulturni kanon ustanovivši ga u gradovima koje su osnivali i razvijali u velike urbane i kulturne centre. Oni su bili najveći patroni intelektualnog sufizma – kakvog vidimo u djelima Ibn Arebija, Rumija, kao i u Ibn Sinaovoj filozofiji, tako da su na izvjestan način globalizirali intelektualnu baštinu diljem Osmanske države.

## Literatura

1. Ahmed, Shahab (2016) *What is Islam? The Importance of Being Islamic*, Princeton University Press, Princeton – Oxford.
2. Ahmed, Shahab – Filipović, Nenad (2004) „The Sultan's syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses“, *Studia Islamica* 98/99, 183–218.
3. Asman, Aleida (2001) *Duga senka prošlosti*, Biblioteka XX vek, Beograd.
4. Assmann, Aleida (2011) *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, Cambridge University Press, New York.
5. Atçıl, Abdurrahman (2017) *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.
6. Baltacı, Cahid (1976) *XV-XVI. Asırlarda: Osmanlı Medreseleri*, Nadir Kitap, Istanbul.
7. Bećirbegović, Madžida (1974) „Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *POF XX-XXI/1970-71*, 223–364
8. Ćurić, Hajrudin (1983) *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
9. Dobrača, Kasim et al. (1963–2015) *Katalozi arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa I-XVIII*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo.
10. Filan, Kerima (2014) *Sarajevo u Bašeskijino doba: Jezik kao stvarnost*, Connectum, Sarajevo.
11. Gačanin, Sabaheta (2005) „Katedra Mesneviye Derviš-paše Bajezidagića u Mostaru“, u: *Život, djelo i vrijeme Derviš-paše Bajezidagića*, BZK Preporod, Mostar, 117–120.
12. Gačanin, Sabaheta (2017) „Zadužbine Ferhad-paše Sokolovića kao impuls kulturnog i intelektualnog resursa Banje Luke: prva javna biblioteka“, *POF* 66/2016.

---

<sup>29</sup> Važan izvor za izučavanje pojave i razvoja hijerarhije učenjaka u osmanskome društvu jeste djelo *Al-Šaka'ik* osmanskog enciklopediste i muderisa Ahmeda Taškeprizadea (u. 1561). Vidi: Ahmed Taşköprüzade, *Al-Shaqa'iq al-Nu'maniyya fi 'Ulama al-Dawla al-Uthmaniyya*, ed. Ahmed Subhi Furat, Istanbul Universitesi Edebiyat Fakultesi Yayınları, Istanbul 1985.

13. Ibn Kesir (2002) *Tefsir Ibn-Kesir*, ur. Muhammed Nesib re-Rifa'i, II izdanje, Sarajevo.
14. İhsanoğlu, Ekmeleddin (2004) „Obrazovanje i nauka u Osmanskoj državi“, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, ur. E. İhsanoğlu, Orijentalni institut – IRCICA, Sarajevo, 771–943.
15. Inaldžik, Halil (1974) *Osmansko Carstvo, klasično doba 1300-1600*, SKZ, Beograd.
16. Inalcik, Halil (2002) *Osmansko carstvo: klasično doba 1300-1600*, Srednja Europa, Zagreb.
17. Kaleši, Hasan (1972) „Vakufi i Vakufnama-Hudžet Ishak-bega u Skoplju“, u: *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Zajednica naučnih ustanova Kosova, Priština.
18. Kasumović, Ismet (1999) *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar.
19. Maḥallī, Jalāl al-Dīn – al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn (2007) *Tafsīr al-Jalālayn*. Trans. F. Hamza. Amman: Royal Aal Bayt Insitute for Islamic Thought, 775–776.
20. Mawdudi, Abul A‘la (1993) *The Meaning of the Qur'an*, Vol 2. Lahore: Islamic Publications Ltd.
20. Mujezinović, Mehmed i Traljić, Mahmut (1977) „Vakufnama iz 1630. godine o osnivanju biblioteke Mevla Husamuddina Bošnjaka u Banjoj Luci“, *GVIS XL/1977*, 28–39.
21. Nakičević, Omer (1988) *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, GHB, Sarajevo.
22. Râzî, Fahruddîn er- (1955) *Tefsîr-i Kebîr. Mefâitih'ul-gayb*, C. 23, Akçağ, Ankara.
23. Rouayheb, Khaled el- (2015) *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century. Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, Cambridge University Press, New York.
24. Rouayheb, Khaled el- (2013) *Rethinking the canons of Islamic intellectual history*, Indiana University. Bloomington.
- 25 Shamsy, Ahmed el- (2016) „Islamic Book Culture through the Lens of Two Private Libraries, 1850–1940“, *Intellectual History of the Islamic World*, Vol. 4.
26. Taşköprüzade, Ahmed (1985) *Al-Shaqa`iq al-Nu`maniyya fi `Ulama al-Dawla al-`Uthmaniyya*, ed. Ahmed Subhi Furat, Istanbul Universitesi Edebiyat Fakultesi Yayınları, Istanbul.
27. Virk, Zakaria M., *Libraries of the Muslim World (859-2000)*. Dostupno na: <[academia.edu/27909527/Libraries\\_of\\_the\\_Muslim\\_World\\_859-2000](http://academia.edu/27909527/Libraries_of_the_Muslim_World_859-2000)> [14.9.2017].